

МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРНИНГ СОЛИҚЛИ ДАРОМАД БАЗАЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Соатова Нодира Бобохановна -

Тошкент молия институти,

“Молия-кредит” кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: *Мазкур мақолада маҳаллий бюджетнинг даромад базаларини белгилашда солиқ потенциали, маҳаллий бюджет даромадлар таркибини шакллантириш тартиби, солиқли даромадларнинг турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимланиш механизмлари ҳамда маҳаллий бюджетларнинг солиқли даромадлари базаларини шакллантириш, маҳаллий бюджетларнинг даромад йўналишларини белгилаш, маҳаллий бюджет даромадларининг шакллантириш механизмлари ёритилган.*

Калит сўзлар: *солиқ ставкалари; солиқ тизими; солиқ сиёсати; солиқли даромадлар; маҳаллий бюджет; маҳаллий бюджетни режалаштириш; маҳаллий солиқлар; даромад базалари.*

УЛУЧШЕНИЕ БАЗ НАЛОГОВЫХ ДОХОДОВ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ

Соатова Нодира Бобохановна -

Ташкентский финансовый институт,

Старший преподаватель кафедры “Финансов и кредита”

Аннотация: *В статье описывается налоговый потенциал при определении доходной базы местного бюджета, порядок формирования структуры доходов местного бюджета, механизмы распределения налоговых доходов между бюджетами разного уровня и механизмы формирования налоговой базы доходов местных бюджетов.*

Ключевые слова: *налоговые ставки; налоговая система; налоговая политика; налоговые поступления; местный бюджет; планирование местного бюджета; местные налоги; доходные базы.*

IMPROVEMENT OF TAX REVENUE DATABASES OF LOCAL BUDGETS

Soatova Nodira Boboxanovna -

Tashkent Financial Institute,

Senior teacher of the department "Finance and Credit"

Annotation: *The article describes the tax potential in determining the revenue base of the local budget, the procedure for forming the structure of local budget revenues, the mechanisms for distributing tax revenues between budgets of different levels and the mechanisms for forming the tax base of local budget revenues.*

Key words: *tax rates; tax system; tax policy; tax revenues; local budget; local budget planning; local taxes; revenue bases.*

Кириш. Мамлакатимизда бюджет ва ижтимоий сиёсатнинг уйғунлигини таъминлаш мақсадида бугунги кунда молия тизимининг соҳаларини, жумладан бюджет тизимини ва айниқса, унинг таркибий қисми ҳисобланган маҳаллий бюджетларни самарали бошқариш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу ҳолат давлат ижтимоий сиёсатининг жойлардаги ижобий ижросини таъминлаш, шунингдек ҳудудий иқтисодиёт муаммолари кескинлашувининг олдини олишни ҳамда маҳаллий бюджетлар ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг кенгайиб бориши шароитида уларнинг молиявий мустақиллигини таъминлаш учун замин яратади. Шунингдек бугунги кунда давлатимиз раҳбари томонидан қабул қилинаётган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар улар даромадлари барқарорлигини таъминлашга қаратилгандир.

Даромад сиёсатини ишлаб чиқишда бюджет тизимида солиқ ва тўловларни мобилизация қилиш бўйича ҳудудлар имкониятларини объектив баҳолаш, маҳаллий бюджет даромадларининг шаклланиш механизмларига таъсир

этувчи омиллар самарадорлигини ошириш ва юзага келиши мумкин бўлган салбий ижтимоий-иқтисодий оқибатларни баҳолаш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 июнда “Маҳаллий бюджетларни шакллантиришда жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг ваколатларини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-5075-сон Фармони қабул қилинди. Фармонга асосан аҳолининг реал даромадлари, турмуш даражаси ва сифатини ошириш мақсадида ҳудудларни комплекс ривожлантиришни барқарор молиялаштирилишини таъминлаш, марказ бюджетига қарамликни кескин камайтириш, бюджетлараро муносабатларни тубдан ислоҳ қилиш орқали маҳаллий бюджетлар маблағларини бошқаришда жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг мустақил иш олиб боришини кучайтириш мамлакат бюджет сиёсатининг асосий вазифалари этиб белгиланди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар

стратегияси тўғрисида» 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон ва «Маҳаллий бюджетларни шакллантиришда жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг ваколатларини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2017 йил 7 июндаги ПФ-5075-сон фармонларини ижро этиш юзасидан, шунингдек маҳаллий бюджетларнинг даромадлар базасини кенгайтириш ва янги ижтимоий лойиҳаларни амалга ошириш учун қўшимча маблағларни жалб қилиш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси “Маҳаллий бюджетларнинг даромадлар базасини кенгайтириш захираларини аниқлаш ишларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 29 июнда 445-сон қарор қабул қилди. Қарор асосида молия органлари ва давлат солиқ хизмати органлари, шунингдек маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органларининг Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетига тушумларни кўпайтиришга ва солиқ солинадиган базани кенгайтиришга йўналтирилган ишларини такомиллаштириш борасидаги фаолиятини тартибга солиш ва ўзаро ҳамкорлик қилиш тартиби тўғрисидаги Вақтинчалик низом қабул қилинди. Вақтинчалик низом доирасида Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши Раисининг, вилоятлар, туманлар (шаҳарлар) ҳокимларининг биринчи ўринбосарлари давлат солиқ хизмати, молия органлари ва бошқа тегишли маҳаллий органлар ҳамда тижорат банклари билан биргаликда ҳар бир туман (шаҳар)нинг ўзига хос хусусияти ва салоҳиятидан келиб чиққан ҳолда қўшимча манбаларни излаш ва шу асосда маҳаллий бюджет даромадлари базасини кенгайтириш йўли билан Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини даромадлари параметрларини сўзсиз бажариш бўйича фаолият мувофиқлаштирилган ҳолда амалга оширилиши кўзда тутилди.

Маҳаллий бюджетлар даромад сиёсатининг муҳим йўналишлари 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ ҳамда маҳаллий бюджетлар солиқли даромад базаларини тубдан мустаҳкамлаш, унинг юқори турувчи бюджетлар ажратмаларига қарамлигини қисқартириш мақсадида маҳаллий бюджетларни комплекс ривожлантириш барқарор молиялаштирилишини таъминлаш, марказ бюджетига қарамликни кескин камайтириш, бюджетларро муносабатларни тубдан ислоҳ қилиш орқали маҳаллий бюджетлар маблағларини бошқаришда жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг мустақил иш олиб боришини кучайтириш мамлакат бюджет сиёсатининг асосий вазифалари этиб белгиланган [1]. Юқорида кўрсатиб ўтилганлардан келиб чиқиб шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, маҳаллий бошқарув органлари фаолиятининг асосий принципларидан бири унинг молиявий мустақиллиги бўлиб, ма-

ҳаллий бюджетлар солиқли даромад базаларини мустаҳкамламасдан, унинг имкониятлари даражаси етарлилигини таъминламасдан, мазкур принципга риоя қилиш мумкин эмас. Шу боисдан, маҳаллий бюджетларнинг солиқли даромадлар базасини мустаҳкамлаш ҳамда барқарор даромад сиёсати мотивацияси муҳим аҳамиятга эга.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Пандемия ва иқтисодий инқироз даврида фискал сиёсатнинг рағбатлантирувчилик роли тўғрисидаги масала пайдо бўлди ва у қуйидагиларни ўз ичига олади: давлат харажатларини кўпайиши ёки солиқларнинг камайиши ёхуд иккаласини ҳам бирга қўшиб олиб бориш. Ёки, аксинча, агарда иқтисодиётда ортиқча талаб туфайли инфляция содир бўлса, бунга тўсқинлик қилувчи фискал сиёсат мос келади. Тўсқинлик қилувчи фискал сиёсат ўз ичига қуйидагиларни олади: давлат харажатларни камайиши ёки солиқларнинг камайиши, ёхуд иккаласини қўшиб олиб борилиши” [2]. Бу фикрларда иқтисодий ривожланиш мақсадларининг тез ўзгарувчанлиги ва шунга мос равишда солиқ сиёсатининг йўналишларини ўзгартирилиши тўғрисидаги хулосаларни учратиш мумкин. Хусусан, хорижлик иқтисодчи олим, профессор Д.Г.Черникнинг фикрича, “Солиқлар давлат томонидан хўжалик субъектлари ва фуқаролардан қонуний тартибда ўрнатилган ставкаларда ундириб олинган мажбурий йиғимларни ўзида акс эттиради” [3].

Профессор Қ.Яҳёев ўзининг “Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти” дарслигида солиқ функциялари тўғрисида фикр юритиб, “солиқларнинг функциялари уларнинг моҳиятини, амалиётда ҳаракат қилаётганлигини кўрсатади. Шундай экан, функция доимо яшаб, солиқ моҳиятини кўрсатиб туриши зарур” [4]. Бизнинг фикримизча ҳам функция солиқ моҳиятини ўзида акс эттириши лозим. Чунки, бугун пайдо бўлиб, эртага йўқ бўлиб кетадиган функциялар солиқ моҳиятини ўзида тўлиқ акс эттирмайди. Зеро, солиқ функциялари доимий, қатъий такрорланиб турадиган бўлиши лозим. Демак, шундай услубий ёндашувдан келиб чиқиб, солиқлар функциясини аниқлаш керак.

Профессор О.Олимжоновнинг фикрига кўра, солиқлар қуйидагича таърифланса, солиқнинг моҳияти кенгроқ очилади: “Солиқлар давлат ва жамиятнинг пул маблағларига бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида қонун томонидан белгилаб қўйилган ҳажмда ва ўрнатилган муддатда жисмоний ва ҳуқуқий шахслардан давлат ихтиёрига мажбурий равишда ундириб олинган тўловлардир” [5]. Фикримизча, солиқларга берилган мана шу таъриф уларнинг моҳиятини кенгроқ очиб беради.

Ёш иқтисодчи олим ва мутахассислардан бири Р.Шомуродов умумлаштирилган ҳолда

солиқларга шундай таъриф берган: “Солиқлар давлат харажатларини қоплаш учун пул маблағларига бўлган эҳтиёжини тўла қондириш ва унинг иқтисодийга аралашувини таъминлаш мақсадида юридик ва жисмоний шахслардан мажбурий равишда, қайтариб бермаслик шарти билан қонуний тартибда бюджетларга ундирилмаган мажбурий тўловлардир” [6]. Келтирилган ушбу таърифда ҳам солиқларнинг моҳияти очиб берилган. Бу хилдаги фикрларнинг мавжудлиги солиқларнинг иқтисодий моҳиятини чеклаб қўяди.

Солиқларга берилган бундай таъриф, солиқларнинг моҳиятини очиб беришда унинг вазифаларидан келиб чиқиш зарурлигини кўрсатади. Солиқлар давлат бюджетини тўлдиришнинг муҳим омилларидан бўлиб, бюджет даромад қисмини энг муҳим вазифаларни ҳал этиш учун зарур миқдорда маблағ билан таъминлаши лозим. Шунингдек, солиқлар ялпи ички маҳсулотнинг бир қисмини қайта тақсимлайди ва аҳолини ижтимоий ҳимоялашни таъминлашда бевосита иштирок этади.

Иқтисодчи олимлар А.Ишмухаммедова, Л.Каланова ва М.Рахимовалар ўзларининг “Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодийнинг ривожланиши” китобида солиқлар учта вазифани: а) солиқ тўловчилар билан давлат ўртасида даромадларни тақсимлаш; б) иқтисодий ва ижтимоий соҳадаги фаолиятни чеклаб қўйиш; в) аҳолининг муайян табақаларига ижтимоий имтиёзлар бериш вазифасини бажаради мазмунидаги фикрни қайд этишган [7]. Фикримизча, солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, табиий ва молиявий ресурслардан, мол-мулклардан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишдир. Аммо солиқларнинг моҳияти ва функциялари тўғрисида ягона фикр йўқлиги бу борада илмий изланишларни зарур қилиб қўймоқда.

Юқоридаги олим ва мутахассисларнинг қарашларини таҳлил қилиб, солиқларга шундай таъриф беришни таклиф қиламиз: “Солиқлар – бу қонун билан белгиланган, давлат бюджетига тушадиган, юридик ва жисмоний шахслардан мажбурий тартибда ва белгиланган ҳажмда ундириладиган пул тўловларидир” [8]. Бу таърифнинг бошқа таърифлардан ажралиб турадиган асосий томони шундаки, бу ерда уларни пул тўловлари деб таъриф бердик. Ҳақиқатан, бюджетга мол-мулк ёки маълум бир қийматдаги буюмлар эмас, фақатгина пул тўловлари шаклида намоён бўлишини эътироф этиш жоиздир.

Тадқиқот методологияси. Маҳаллий бюджетларнинг даромадлари маҳаллий давлат ҳокимияти идораларининг асосий даромад манбаи ҳисобланиб, уларнинг турлари ҳар бир мамлакат солиқ қонунчилиги асосида белгиланади.

Маҳаллий бюджетлар ихтиёридаги солиқлар ва йиғимлар жорий этилган пайтдан шу кунга қадар улар таркибида, нафақат, сон жиҳатдан, балки моҳият жиҳатдан ҳам ўзгаришларга эришилди. Бугунги кунга келиб, солиқ маъмурчилигининг такомиллашуви натижасида солиқлар ва йиғимларнинг объектлари, ставкалари ва ундириш тартибларига ўзгартиришлар киритилиб, маҳаллий бюджетлар даромадлари ва харажатлари мутаносиблигини таъминлаш, уларнинг молиявий мустақиллигини оширишда муҳим амалий аҳамият касб этмоқда. Маҳаллий бюджетлар солиқли даромад базаларини мустаҳкамлаш эса соф ўзбек тилида маҳаллий бюджетлар солиқли даромад базаларини барқарор қилмоқ, кучайтириш, чидамлилигини ошириш (харажатларга нисбатан) каби маъноларни ифода этади. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, фикримизча, «маҳаллий бюджетлар солиқли даромад базаларини мустаҳкамлаш»нинг иқтисодий моҳиятини қуйидагича таърифлаш мумкин: маълум бир нисбатдаги умумдавлат ва маҳаллий солиқлардан шакллантириладиган тегишли маъмурий ҳудуд доирасидаги бюджетнинг молиявий барқарор бўлишининг таъминланишига маҳаллий бюджетлар солиқли даромад базаларини мустаҳкамлаш дейилади. Ўз навбатида, маҳаллий бюджетларнинг солиқли даромад базалари маҳаллий бюджетларга ундириладиган барча солиқлар (умумдавлат солиқлари ва маҳаллий солиқлар) ҳисобидан шакллантирилади. Бу ерда база тушунчаси маҳаллий бюджетларнинг солиқли даромадларининг таянч қисми, асоси, негизи, мажмуи маъноларини англатади [8].

Маҳаллий бюджетларнинг солиқли даромадлар базасини тўлиқ аниқлаш, хусусан, турли даражадаги бюджетлар ўртасидаги солиқлар тақсимоти ва бюджетлараро трансфертларнинг оптимал миқдорини белгилаш, солиқ тушумлари барқарорлигини таъминлаш, шунингдек, илмий асосланган солиқ тушумлари прогнозини ишлаб чиқиш ҳудудий даромад сиёсати мотивациясининг муҳим жиҳатлари ҳисобланиб, маҳаллий бюджетларнинг солиқ потенциалини баҳолашда муҳим ўрин тутади.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси. Мамлакат солиқ тизимидаги муаммолар иқтисодий эркинлаштириш ва модернизациялашнинг чуқурлашиб боришига мутаносиб равишда босқичма-босқич бартараф этиб борилмоқда. Мамлакатимиз Президенти таъкидлаганидек, “Макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини сақлаб қолиш, жумладан, Давлат бюджети барча даражада мутаносиб, миллий валюта ва ички бозордаги нарх даражаси барқарор бўлишини таъминлаш – энг муҳим устувор вазифамиздир [9].

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида бюджет масаласи жуда муҳим ва мураккаб масала бўлиб ҳисобланади. Ҳар бир ҳудуднинг ривож, аҳолиснинг турмуш шароити, ижтимоий ҳимоя, кам таъминланган оила ва шахсларни етарли даражада ижтимоий ҳимоя қилиш, ҳар бир ҳудуддаги давлат ҳокимияти органларининг молиявий масалаларини тўғри ҳал қила билишга боғлиқдир [10].

2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида маҳаллий бюджет даромадлари базасини ошириш, уларнинг молиявий мустақиллигини таъминлаш, маҳаллий бюджетларнинг даромад қисмини мустақамлашга қаратилган бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш, ҳудудлар, туман ҳамда шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ҳолда ижтимоий-иқтисодий тараққий эттириш, инвестиция муҳитини яхшилаш орқали ҳудудларга хорижий сармояларни фаол жалб этиш каби устувор вазифалар белгиланган бўлиб [11] мазкур вазифаларни таъминлашда ривожланган давлатлар илғор тажрибасини ўрганиш, уларнинг ижобий натижаларини республикада қўллаш муҳим масала ҳисобланади.

2020 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва халқ депутатлари маҳаллий кенгашларининг бюджет соҳасидаги ваколатларини кенгайтириш, бюджет маблағларини тақсимловчиларнинг масъулиятини янада ошириш, маҳаллий бюджетлар даромадларини шакллантириш ва маблағларидан фойдаланишда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг эркинлигини таъминлашга қаратилган янги бюджет тизими жорий этилмоқда.

Илк бор, “2020 йил учун Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан республика бюджети харажатлари вазирлик ва идоралар кесимида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари томонидан, маҳаллий бюджетлар харажатлари эса халқ депутатлари маҳаллий кенгашлари томонидан тасдиқланиши белгилаб қўйилди.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фаолиятига бевосита боғлиқ бўлган ҳамда тўлиқ маҳаллий бюджетлар ихтиёрида қолдириладиган даромад турлари кенгайтирилди.

2020 йилдан бошлаб барча давлат мақсадли жамғармалари ва четдан жалб қилинган ташқи қарз маблағлари ҳисобидан амалга оширилаётган давлат харажатлари консолидациялашган давлат бюджетида акс эттирилиб, бюджет қамрови ва очиқлиги даражаси кучайтирилди. Халқаро стандартларга мувофиқ умумий фискал балансининг ҳисобини юритиш йўлга қўйилди [12].

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджети тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига кўра 2020 йилда маҳаллий бюджетлар даромадлари шаклланишида бир қанча ўзгаришлар амалга оширилди.

Қўшилган қиймат солиғи Республика бюджетига ўтказиладиган бўлди. Ўтган йилдаги амалиёт бўйича қўшилган қиймат солиғи Андижон вилоятида 60 фоизни, Бухора вилоятида 20 фоизни, Жиззаҳ вилоятида 61 фоизни, Қашқадарё вилоятида 50 фоизни, Самаранд вилоятида 36 фоизни, Сурхондарё вилоятида 63 фоизни, Сирдарё вилоятида 29 фоизни, Тошкент вилоятида 20 фоизни, Қорақолпоғистон Республикаси, Наманган ва Фарғона вилоятларида 100 фоизни, Тошкент шаҳрида 0 фоизни ташкил этганини кўришимиз мумкин.

Республика бўйича 85 та йирик тўловчи ва тижорат банклари фойда солиғи республика бюджетига ўтказиладиган бўлди. Ўтган йилларда бу солиқ Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти 0 фоизни, қолган ҳудудларда 100 фоиз маҳаллий бюджетга ўтказилган.

Бу иккита солиқ турининг республика бюджетига ўтказилиши натижасида маҳаллий бюджетларга компенсация сифатида маҳаллий бюджетдан молиялаштирилган мактаб ва мактабгача таълим муассасаларининг 1-гуруҳ харажатлари яъни ходимлар иш ҳақиси республика бюджетидан молиялаштириладиган бўлди.

2020 йилдан маҳаллий бюджетларга келиб тушадиган даромадлар:

- Алкоголь маҳсулотлари акциз солиғи (1,7 трлн.сўм), мобиль алоқаси хизмати учун акциз солиғи (0,9 трлн.сўм) аҳоли сони улушига қараб ҳудудларга тақсимланади;

- Автотранспортни Ички ишлар органларида рўйхатга олиш учун йиғим (илгари бу йиғим Йўл жамғармасига тўланган).

2020 йилда маҳаллий бюджетлар прогноздан ортиқча қисмини қолдириш тизимидаги ўзгаришлар:

2019 йилда маҳаллий бюджет даромадларининг белгиланган прогноз кўрсаткичидан ортиқча қисми ажратма меъёри 50 %дан кам бўлган ҚҚС, фойда солиғи ва жисмоний шахслардан олинadиган солиқлар бўйича прогноздан ошириб бажарилган қисмининг 50% миқдори маҳаллий бюджетлар ихтиёрида қолдирилган. 2020 йилда Маҳаллий бюджет даромадларининг белгиланган прогноз кўрсаткичидан ортиқча қисми жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи бўйича 100 фоиз, фойда солиғи бўйича (85 та йирик тўловчи ва банклардан ташқари) 100 фоиз, ҚҚС бўйича (85 та йирик тўловчи ва банклардан ташқари) 100 фоиз миқдорида маҳаллий бюджетлар ихтиёрида қолдирилиши белгиланди.

Маҳаллий бюджетлар мустақиллигини ошириш мақсадида 2020 йилда маҳаллий ҳокимлик идоралари ва халқ депутатлари кенгашларига бир қанча ваколатлар берилган. Жумладан, маҳаллий ҳокимлик идоралари Мулк солиғи, ер солиғи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни тўлаш бўйича 2 йил муддатгача тўлов муддатини кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб тўлаш имкониятини тақдим этиши мумкин. Тўлаш муддати кечиктирилган маблағлар учун қайта молиялаштириш ставкасига тенг фоизлар ундирилади.

Халқ депутатлари кенгашлари Жойларнинг хусусиятидан келиб чиқиб, ер солиғи, мулк солиғи, якка тартибдаги тадбиркорлар учун қатъий белгиланган солиқнинг ставкаларига 0,7 – 1,3 коэффициентларини қўллаши мумкин. Оммавий дам олиш ва туризмга ихтисослаштирилган ҳудудлар учун ижара тўловлари ёки

қатъий белгиланган даромад солиғи ставкаларини, Тошкент шаҳри учун белгиланган ставка миқдоригача белгилаш ҳуқуқига эга бўлдилар.

Тегишли вилоят маҳаллий бюджетларининг мустақиллиги даромад манбалари билан биргаликда вилоят бюджети таркибидаги туман ва шаҳар маҳаллий бюджетларининг даромадлари миқдорига ҳам боғлиқ бўлади. Маҳаллий бюджетларнинг даромадлари барқарорлигини ошириш, улар мустақиллигини таъминлаш учун солиқлардан берилаётган ажратмалар бюджет қонунчилигига мувофиқ, асосан, ҳудудларнинг вилоят бюджетида қолдирилмоқда. Хусусан, Фарғона вилояти маҳаллий бюджетлари таркибида вилоят бюджети даромадлари катта салмоққа эга (ўртача 61,4%). Туман ва шаҳар бюджетлари даромадларининг салмоғи эса паст даражада (1-жадвал).

1-жадвал

Фарғона вилоятининг туман ва шаҳар маҳаллий бюджетлари даромадларининг вилоят бюджетидаги ҳажми (млн. Сўм ҳисобида) [13]

№	Маҳаллий бюджетлар номи	Йиллар				
		2016	2017	2018	2019	2020
Вилоятбюджети		866 769	924 478	1381 345	1407 001	1567 235
1.	Фарғона шаҳри	124 743	174 895	52 354	335 822	131 733
2.	Қўқон шаҳри	116 288	152 673	39 011	281 562	99 004
3.	Қувасой шаҳри	44 120	58 146	17 996	105 459	42 739
4.	Марғилон шаҳри	65 183	85 093	25 746	189 480	60 208
5.	Олтиариқ тумани	37 358	44 682	22 624	106 794	36 104
6.	Боғдод тумани	47 129	53 303	22 956	131 970	29 612
7.	Бувайда тумани	27 033	33 603	23 210	91 745	28 433
8.	Бешариқ тумани	36 131	45 218	22 948	109 499	37 327
9.	Қува тумани	51 394	63 253	26 540	137 919	41 016
10.	Учкўприк тумани	36 522	45 564	21 464	122 817	37 053
11.	Риштон тумани	41 200	54 034	21 059	101 703	33 345
12.	Сўх тумани	10 354	12 805	12 497	34 368	10 340
13.	Тошлоқ тумани	43 761	68 890	17 922	139 488	39 732
14.	Ўзбекистон тумани	43 636	54 550	28 266	129 789	46 288
15.	Фарғона тумани	71 280	106 448	24 061	99 556	43 266
16.	Данғара тумани	48 280	55 270	21 866	99 705	26 173
17.	Фурқат тумани	16 805	18 814	15 341	46 929	17 926
18.	Ёзёвон тумани	22 541	24 789	16 342	81 916	21 333
19.	Қуштепа тумани	29 575	34 345	19 472	82 546	30 480
	Жами	1780 101	2110 853	1833 020	3836 068	2379 346

Манба: Фарғона вилояти молия бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Маҳаллий бюджетларнинг даромад потенциалини ҳудуддаги кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш (солиққа тортиш тизимини ва солиқларнинг бириктирилиши тартибини такомиллаштириш орқали), солиқсиз тушумлар улушини кўпайтириш мақсадида ер ва кўчмас мулкларни ижрага бериш тартибини такомиллаштириш, турли йўналишларда (жумладан, инфраструктура соҳаси бўйича) маҳаллий давлат органлари ва хусусий сектор шерикчилигини йўлга қўйиш, шу билан бир қаторда муниципал уй-жой қуришга йўналтирилган муниципал облигацияларни чиқариш, олинган даромад ҳисобидан инфратузилмани ривожлантиришга

инвестиция қилиш ҳамда ҳудудлар даражасидаги давлат уй-жой сиёсати ва аҳолининг кам таъминланган қисмига молиявий ёрдам бериш ва қулай шарт-шароит яратишга йўналтириш орқали ошириш мумкин. Шу билан бирга, ҳудудларнинг демографик кўрсаткичлари ва уларнинг ўзгаришларини ҳисобга олган ҳолда тақсимланиш меъёрларини ишлаб чиқиш ҳамда солиқли даромадларни ҳам вертикал, ҳам горизонтал тақсимлаш, яъни алоҳида ҳудудлар бюджетларига бир қатор солиқларнинг ўтказиб берилиши механизмлари қўлланилиши муҳим ҳисобланади.

Маҳаллий бюджетлар даромад базалари барқарорлигини таъминлаш мамлакатимиз маъмурий ҳудудларининг куйи бўғинларида, яъни вилоятлар, туманлар, шаҳарлар ва бошқалар доирасида амалга ошириладиган иқтисодий ислохотларнинг муваффақиятини белгилаб беришда муҳим аҳамиятга эга. Чунки маҳаллий бюджетлар барқарор даромад базаларига эга бўлса, улар хизмат қилувчи маҳаллий ҳудудлар доирасида иқтисодий ислохотларни молиявий жиҳатдан таъминлашда муаммолар бўлмайди ҳамда мавжуд муаммолар осонлик билан ҳал этилади.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ўзига хос тарзда классификация қилинади. Бунда улар давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ваколатига, ўзларининг фискаль аҳамиятига ва амал қилиш даврига қараб иккига бўлиниши мумкин: 1) қонунчилик ҳокимият органи томонидан жорий этиладиган ва мамлакатнинг барча ҳудудларида амал қиладиган маҳаллий солиқлар ва йиғимлар; 2) маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг қарорига мувофиқ жорий этиладиган маҳаллий

солиқлар ва йиғимлар. Бюджет муносабатларини тартибга солишда хусусан, маҳаллий бюджетлар молиявий барқарорлигини таъминлашда олдин харажат меъёрлари режалаштирилади ва шунга мос равишда даромадлар мувофиқлаштирилади ҳамда шунинг баробарида маҳаллий бюджетлар баланслигини таъминлашга эришилади.

2016-2020 йилларда Фарғона вилояти маҳаллий бюджети даромадлари таркибини шакллантиришда сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ (ўртача 1,4%), юридик шахслар мол-мулк солиғи (ўртача 1,90%), жисмоний шахслар мол-мулк солиғи (ўртача 2,45%), жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи (ўртача 37.6%) энг катта салмоққа эга эканлиги билан аҳамиятлидир. Мамлакатимизда сўнгги йилларда амалга оширилган ислохотларнинг самараси натижасида маҳаллий бюджетларнинг солиқли даромадлари базасида, хусусан, вилоят бюджети даромадлари таркибида юридик шахслар ер солиғи ўртача 4,93 %ни жисмоний шахслар ер солиғи улуши ўртача 4,14% ни ва ташкил этган (2-жадвал).

2-жадвал

Фарғона вилояти маҳаллий бюджети даромадлари таркиби (млн. сўмда)

№	Даромадлар турлари	Йиллар				
		2016	2017	2019	2020	
1.	Юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи	35 763,3	40 917,0	101 795,2	348 922,9	181 142,6
2.	Ягона солиқ тўловидан давлат бюджетига ажратмалар	178 771,7	204 872,8	263 100,8	114 937,8	113 071,5
3.	Хусусий тадбиркорлар учун қатъий белгиланган солиқ	70 549,7	90 191,2	91 918,0	62 619,6	29 677,4
4.	Жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи	289 775,2	316 628,0	388 740,4	974 882,6	1 007 044,9
5.	Жисмоний шахслар ер солиғи	47 030,7	57 845,2	71 305,5	98 630,1	110 630,8
6.	Қўшилган қиймат солиғи	441 635,8	576 495,8	245 128,2	1342 534,9	0,0
7.	Акциз солиғи	370 714,0	399 798,5	201 633,2	298 213,5	267 995,9
8.	Юридик шахслар ер солиғи	33 057,3	57 201,1	76 585,4	108 417,5	23 654,2
9.	Жисмоний шахслар мол-мулк солиғи	39 763,7	49 773,7	66 183,9	76 709,6	65 446,9
10.	Юридик шахслар мол-мулк солиғи	51 409,1	56 514,4	80 290,8	51 761,0	50 901,0
11.	Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	4 704,4	8 244,1	10 027,7	24 052,2	37 050,2
12.	Ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ	961,8	1 282,5	1 595,7	3 138,1	56 406,1
13.	Бошқа даромадлар	215 964,7	251 088,6	234 715,2	331 186,8	436 324,7
Жами		1780101,3	2110852,8	1833019,9	3836006,6	2675346,3

Манба: Фарғона вилояти молия бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Хуфёна иқтисодиёт ривожланган мамлакатларда ҳам мавжуд. Лекин унинг иқтисодиётдаги улуши қанчалигига қараб баҳоланади. Бизнинг иқтисодиётимизда бу даража бир мунча баланд. Бугунги кунда халқаро ва маҳаллий экспертларнинг ҳисоб-китобларига кўра ЯИМнинг 45-50 фоизига тенг. Шу ўринда Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга Мурожаатномасида билдириб ўтган фикрларини таъкидлаб ўтиш жоиз: “Ислохотларимизга жиддий тўсқинлик қилаётган “яширин иқтисодиёт”га барҳам берилмас экан, соғлом рақобат ҳам, қулай инвестиция муҳити ҳам шаклланмайди” [14]. Фикримизча, “айрим холларда қабул қилинган норматив ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам хуфёна иқтисоди-

ётнинг ривожига ҳизмат қилмоқда. Масалан, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга мурожаат қиладиган бўлсак яқка тартибдаги тадбиркорларга оид киритилган ўзгартиришларга биноан 2019 йил 1 январдан бошлаб товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан олинган тушуми миқдорига қараб, жумладан, 100 млн. сўмгача, қатъий белгиланган солиқни; 100 млн. сўмдан 1,0 млрд. сўмгача ташкил этганда, 4 фоизлик ставкада ягона солиқ тўловини; ҳамда 1,0 млрд. сўмдан ошганда юридик шахслар томонидан солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни тўланиши белгилаб қўйилган. Бизнинг фикримизча, ушбу ҳолат корхоналарнинг тушумларини яширишга яъни 1,0 млрд. сўмгача етказмасдан, бошқа фирма ташкил этиб фаолиятни

уша фирма орқали давом эттиришга олиб келмоқда. Натижада давлат бюджетига тушуши мумкин бўлган солиқлар тушмай қолишига ва хуфиёна иқтисодиётнинг ривожланишига сабаб бўлмоқда. Бундай ҳолатда рағбатлантирувчи иқтисодий сиёсатни қўллаб кўриш мумкин. Яъни тушуми 1,0 млрд. сўмдан ошган юридик шахсларга пасайиб борувчи солиқ юкини қўллаш мумкин. Яъни тушум ошган сари солиқ юки ҳам камайиб бориши лозим, лекин солиқ юкини энг қуйи чегарасини белгилаб қўйиш керак. Натижада, тадбиркорлик субъектлари томонидан тушумларини яширмасдан фаолият кўрсатиш манфаатли бўлиб қолади, бундай ҳолат эса банкдан ташқари пул айланмасини камайтиришга ёрдам беради ва бюджетга тушумларнинг кўпайишига туртки бўлади. Маҳаллий бюджетлар солиқли даромад базаларини мустаҳкамлаш орқали молиявий ресурслар салоҳиятини ошириш ҳамда маҳаллий бюджетлар барқарорлигини таъминлашнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади” [15].

Маҳаллий бюджетларнинг даромад базасини тубдан мустаҳкамлаш ва номарказлаштириш асосида ҳудудларни комплекс ривожлантиришни барқарор молиялаштириш, бюджетларро муносабатларни янада такомиллаштириш, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг молиявий эркинлигини кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга кўмаклашиш, янги иш жойлари яратиш ҳамда аҳоли бандлигини таъминлаш, муҳандислик-коммуникация, йўл-транспорт ва ижтимоий инфратузилмани жадал ривожлантириш ҳисобига солиқ салоҳиятини кенгайтириш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган чора-тадбирларни амалга оширишда уларнинг масъулиятини оширишни таъминлаш асосий мақсадимиздир [16].

Иқтисодиётни модернизациялашнинг ҳозирги даврида ҳудудларни молиявий барқарорлигини таъминлашда маҳаллий бюджетларнинг аҳамияти янада ортмоқдаки, ушбу мақсадда маҳаллий бюджетларни даромадлар базасини мустаҳкамлаш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада қабул қилинган кейинги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 13 декабрда ПФ-5283-сонли “Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг молиявий эркинлигини ошириш, маҳаллий бюджетларга тушумларнинг тўлиқлигини таъминлаш бўйича солиқ ва молия органлари жавобгарлигини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Фармони маҳаллий бюджетлар даражасида солиқ-бюджет сиёсатининг устувор вазифаларини белгилаб берди. Жумладан:

-солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг аниқ турларини уларга бириктириб қўйиш

орқали маҳаллий бюджетларнинг даромад базасини тубдан мустаҳкамлаш;

-вилоятлар, шаҳар ва туман бюджетларини субвенсиядан чиқариш, уларнинг юқори турувчи бюджетлар ажратмаларига бўлган қарамлигини босқичма-босқич қисқартириш, бунинг асосида ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш масалаларини ҳал этишда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари эркинлиги ва масъулиятини ошириш;

-маҳаллий бюджетларнинг даромадларини ошириш учун тизимли асосда қўшимча резервларни аниқлаб бориш;

-маҳаллий бюджетлар даромадлар базасини мустаҳкамлаш ҳамда харажатларининг тасдиқланган параметрларини ўз вақтида, мақсадли молиялаштириш, ижтимоий соҳа объектлари ва инфратузилмани янада ривожлантириш ва тегишли даражада сақлаб туришни таъминлаш устидан маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, молия ва солиқ органларининг жавобгарлигини кучайтириш.

Хулоса ва таклифлар. Маҳаллий бюджетлар даромад базаларини мустаҳкамлаш масалалари юзасидан бир неча хулосаларга келинди ҳамда илмий ва амалий жиҳатдан асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Маҳаллий бюджетлар солиқли даромад базаларини мустаҳкамлаш масаласи маҳаллий солиқларнинг миқдорларини белгилаш, айрим солиқларнинг ставкаларини ошириш, солиққа тортиш амалиётини такомиллаштириш ва солиқ тизимида пасайтирувчи коэффициентларни қўллаш тадбирларини тақозо этади;

2. Фарғона вилояти маҳаллий бюджетининг солиқли даромадлар ҳажмининг ўзгаришига иқтисодиётда бандлар сони, корхоналар сони ва асосий капиталга инвестициялар ҳажми ўзгаришларининг ўзаро боғлиқлигининг эконометрик модели натижалари кўрсатишича: иқтисодиётда янги иш ўринларининг яратилиши ва бандликнинг таъминланиши маҳаллий бюджет даромадларининг кўпайишига олиб келади; корхоналар сонининг кўпайиши маҳаллий бюджетнинг солиқли даромадларини бирмунча камайишига олиб келади; вилоятга жалб қилинадиган инвестициялар ҳажмининг ошириши маҳаллий бюджет даромадларининг ошишига сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Маҳаллий бюджетлар даромад базаларини мустаҳкамлаш ҳамда харажатларнинг тасдиқланган параметрларини ўз вақтида, мақсадли молиялаштириш, ижтимоий соҳа объектлари ва инфратузилмани янада ривожлантириш ва тегишли даражада сақлаб туришни таъминлаш устидан маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, молия ва солиқ органларининг жавобгарлигини кучайтириш;

3. Даромадларни шакллантиришда мол-мулк ва ер солиқлари, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ ҳамда ер ости бойликларидан (норудавий) фойдаланганлик учун солиқлар роли сезиларсиз даражада бўлиб, худудлардаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ўз вақтида ва ижобий ҳал этиш имконини бермайди. Шу муносабат билан қайд этилган солиқларнинг маҳаллий бюджетлар даромадларини шакллантиришдаги салмоғини (ҳиссасини) ошириш ҳамда уларни бюджетга ундириш механизмини такомиллаштириш, шу асосда маҳаллий давлат ҳокимияти идораларининг молиявий имкониятларини кенгайтириш, уларнинг молиявий мустақиллигини кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

4. Маҳаллий бюджетларнинг даромадларини ошириш учун тизимлилик асосида қўшимча резервларни аниқлаб бориш;

5. Депутатлик ва жамоатчилик назоратини кенг жалб қилган ҳолда, маҳаллий бюджетларни шакллантиришнинг шаффофлигини ва унинг бажарилиши устидан назоратни таъминлаш.

Янги ўрнатилаётган тартибга кўра, даромадлар манбалари ва харажатлар турлари кеси-

мида, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар, Тошкент шаҳри ва республика туманларининг (шаҳарларининг) маҳаллий бюджетлари параметрлари, шунингдек, маҳаллий бюджетларнинг даромадларини ошириш резервларини аниқлаш бўйича ҳисоб-китоб кўрсаткичлари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесида, вилоятлар, Тошкент шаҳри ва республика туманлари (шаҳарлари) халқ депутатлари Кенгашлари сессияларида йил чораклари кесимида атрофлича кўриб чиқилади ва тасдиқланади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни хулоса қилиш мумкинки, Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг самарадорлиги ва натижавийлиги маҳаллий бюджетларни ўз вақтида ва зарур миқдорда молиявий маблағ билан таъминлаш, маҳаллий бюджетларнинг даромад манбалари ҳажмини ошириш, хусусан, бу борада маҳаллий ҳокимият органларининг бюджет ижросини таъминлашдаги манфаатдорлигини кенгайтириш, маҳаллий бюджетлар ижроси жараёнида кенг жамоатчилик фикри ва иштирокини таъминлаш муҳим устувор аҳамият касб этади.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 июндаги «Маҳаллий бюджетларни шакллантиришда жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг ваколатларини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5075-сонли Фармони.
2. Макконелл К., Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. – Москва: Республика, 1992. – С.249.
3. Черник Д. Налоги в рыночной экономике. // Финансы, – Москва, 1992. - № 3. – С. 19.
4. Яхёев Қ. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2003. – Б. 14.
5. Олимжонов О. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида солиқ сиёсати. // Ҳаёт ва қонун. –Т., 1992. - №2. – Б. 8-12.
6. Шомуродов Р. Солиқларнинг функциялари. // Шарқшунослик. –Т., 2000. - №3. – Б. 64-71.
7. Ишмухаммедова А., Каланова Л., Раҳимова М. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – Б. 158.
8. Nodira Soatova. Directions for strengthening the tax revenue base of local budgets. EPRA International Journal of Economic Growth and Environmental Issues- Peer Reviewed Journal. Volume: 9 | Issue: 2 | February 2021 | Journal DOI : 10.36713/epra0713 | SJIF Impact Factor (2021): 8.047
9. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 104 б.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг молиявий эркинлигини ошириш, маҳаллий бюджетларга тушумларнинг тўлиқлигини таъминлаш бўйича солиқ ва молия органлари жавобгарлигини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2017 йил 13 декабрдаги ПФ 5283-сонли Фармони.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 декабрдаги ПҚ-4555-сон Қарори
13. Фарғона вилояти молия бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.
14. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 24 январь.
15. Nodira Soatova. Directions for strengthening the tax revenue base of local budgets. EPRA International Journal of Economic Growth and Environmental Issues- Peer Reviewed Journal. Volume: 9 | Issue: 2 | February 2021 | Journal DOI: 10.36713/epra0713 | SJIF Impact Factor (2021): 8.047
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг молиявий эркинлигини ошириш, маҳаллий бюджетларга тушумларнинг тўлиқлигини таъминлаш бўйича солиқ ва молия органлари жавобгарлигини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2017 йил 13 декабрдаги ПФ 5283-сонли Фармони.